საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

იმერული დიალექტი

იმერული დიალექტი, ქართული ენის დიალექტი, რომელზედაც მეტყველებს ეთნოგრაფიული კუთხის – იმერეთის – მოსახლეობა. „იმერეთი" თავდაპირველად ეწოდა სურამის (ლიხის) ქედის იქითა (დასავლეთის) მხარეს მთლიანად, შესაბამისად, „იმერელი" იყო დას. საქართველოს ყველა მცხოვრები. შემდეგ „იმერეთის" მნიშვნელობა დავიწროვდა და ერთი კუთხის სახელად იქცა, ხოლო „იმერელმა" ეთნ. ერთეულის მნიშვნელობა მიიღო.

გეოგრაფიულად ეს მხარე ორ ნაწილად იყოფა: ზემო და ქვემო იმერეთად. ამის შესაბამისად იმერულ კილოში გამოყოფენ ორ კილოკავს: ზ ე მ ო ი მ ე რ უ ლ ს (ხარაგაული, საჩხერე, ჭიათურა, ზესტაფონი) და ქ ვ ე მ ო ი მ ე რ უ ლ ს (თერჯოლა, ტყიბული, ბაღდათი, ვანი, წყალტუბო, ხონი, სამტრედია). კილოკავებს შორის სხვაობა იმდენად დიდია, რომ ზოგი მკვლევარი მათ ცალ-ცალკე დიალექტებად მიიჩნევდა (კ. კუბლაშვილი), ზოგი კი საჭიროდ თვლიდა შუაიმერულის ცალკე კილოკავად გამოყოფას (ვ. ფანჩვიძე).

კილოკავებში გამოიყოფა რამდენიმე თქმა: ზემოიმერულში – ხარაგაულური, საჩხერულ-ჭიათურული, ზესტაფონური; ქვემოიმერულში – თერჯოლური, ოკრიბული, ბაღდათური, ვანური, სამტრედიული, ხონური.

ი. დ. გამოირჩევა როგორც ხმოვანთა, ისე თანხმოვანთა ფონეტ. ცვლილებების მრავალფეროვნებით. მასში სპორადულად დასტურდება ჹ, უ ბგერები, რ-იც ამა თუ იმ ფონემის პოზიციურ ნაირსახეობას წარმოადგენენ (შჹაჭრა, ძმაჹ, მოჹ, ჩუენ, მუაჭრა...). გავრცელებულია როგორც ხმოვანთა, ისე თანხმოვანთა კონტაქტური ასიმილაცია (მიუტანა → მუუტანა, შეუყვარდა → შოუყვარდა, ნემსი → ნეფსი, ტბა → ტპა...), დისიმილაცია (შეაგდო → შიაგდო, ერთჯერ → ერთჯელ, წლეულს → წრეულს...), ხშირია მეტათეზისის, აფრიკატიზაციის, სუბ-

სტიტუციის შედეგად გამოწვეული ცვლილებები.

მახვილი ი. დ-ში მკვეთრად განსხვავებულია კილოკავებისა და ზოგჯერ თქმების მიხედვი-თაც, მაგრამ ხერხდება მეტ-ნაკლებად საერთო ტენდენციის დადგენაც. ივარაუდება, რომ ზემოიმერულში გვაქვს დინამ. მახვილი ტონური მახვილის ელემენტებით. ფრაზაში შემა-ვალ რომელიმე სიტყვაში, ხანდახან ყოველ სიტყვაშიც კი, ხმოვანი გაგრძელებულად წარმოითქმის და ტონიც მაღლდება: „ვისვავ ხომე წამალს და მირჩება". ქვემოიმერულში მახვილი მოუდის წინადადების ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან მეორე ხმოვანს, ხოლო მომდევნო ხმოვანი სუსტდება: „იმან არ იცოდა თხოვა". თავისებურად გამოხატული მახვი-ლი ახასიათებს ოკრიბულს: წინადადების ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან პირველი ხმო-ვანი ტონური მახვილის გამო გრძელდება, ბოლოდან მეორე ხმოვანს კი მკვეთრი მახვილი მოუდის: „ძლივს არ ამოვაწიე ამ სიცხეში".

ი. დ-ში სახელთა ბრუნებისას თავს იჩენს რიგი თავისებურებანი: სახელობითში ხმოვანფუ-ძიან სახელებთან გვაქვს -ი (ძმაი, ვინმეი...), ნათ. და მოქმ. ბრუნვის -ის, -ით ნიშნები ფუძეს ვერ კვეცენ და არც თავად რედუცირდებიან (დაის, ღელე-ით...), მავრცობ ხმოვნად გამოი-ყენება -ა (ძმასა, ძმისა...) და -ი (ძმისი, ძმითი...), რ-ებიც შეიძლება დაერთოს თანდებულ-საც (მაღლიდანა, მაღლიდანი...). თავისებურად იწარმოებენ მრ. რიცხვის ფორმებს პირის ნაცვალსახელები: ქვემოიმერულში გვაქვს: ეგენი, ამგენმა, ამგენს და ა.შ., ზემოიმერულში – ესენი, ამათმა // ემათმა, ამათ და სხვ. შეინიშნება მრავლობითის ორმაგი წარმოების შე-მთხვევებიც: აგენები, ეგენები...

ზმნებში მა- ზმნისწინი დასტურდება მ-ს წინ (გამამიგზავნა, გამამიტანა); რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში შე-ს ნაცვლად გვაქვს შა- (შამეიტანა). შეინიშნება III სუბიექტ. პირის ნიშ-ნების უნიფიკაციის ტენდენცია: წერ-ენ, წერდ-ენ, დაწერ-ენ; ჭრი-ენ, ჭრიდენ, დაჭრ-ენ.

ქვემოიმერულში მრავლობითობის გამოსახატავად გამოყენებულია -ყე (//-ყენ //-კენ, მო-რფემათა ზღვარზე – -სკენ //-წყენ) და -არიენ //-ლარიენ ფორმანტებიც (რ- ნარევ ფუძეებ-თან -არიენ მეშველი ზმნის დართვისას ხდება დისიმილაცია: დამჟდარარიენ → დამჟდალა-რიენ. -ლარიენ ელემენტი სხვა ფუძეებთანაც გამოვლინდება, რაც შედეგია მისი დამოუ-კიდებელ ფორმანტად გააზრებისა: მოდი-ლარიენ). ამ ფორმანტებით გამოიხატება მრავ-ლობითობა: ა) ობიექტისა (გეკუთვნისყენ "გეკუთვნით", გიცდილარიენ "გიცდით"); ბ) პირ-დაპირი ობიექტისა (ღმერთმა გაცოცხლოსყენ „გაცოცხლოთ"); გ) რეალური სუბიექტისა (უყვარსყენ, უყვარლარიენ „უყვართ"); დ) რეალური ობიექტისა (უყვარლარიენ „უყვარს მას ისინი"). გვაქვს დამთხვევები: „უყვარლარიენ" ნიშნავს – მათ ის, მას ისინი, მათ ისინი...

ი. დ-ს ახასიათებს თავისებურებანი ზმნის დრო-კილოთა წარმოების მხრივ. აწმყოში თავს იჩენს ფუძის გაერთფორმიანების ტენდენცია, ფუძე რთულდება თემის ნიშნებით: წერ-ავ-ს, ტეხ-ავ-ს... ქართლის მომიჯნავე რეგიონში -ავ → -ამ, -ევ → -ემ პაუზისა და თანხმოვნის წინა

პოზიციაში (თიბ-ამ-ს, ყეფ-ამ-ს, აძლ-ემ-ს...) და საპირისპიროდ, -ამ→ -ავ (ჩაასხავ-ს, იზ-ავ-ს...). ფუძეში ხმოვანმონაცვლე ზმნები პარალელურ ვარიანტებს გვიჩვენებენ (კრეფ-ავ-ს // კრიფ-ავ-ს, კპეჩ-ავ-ს // კპიჩ-ავ-ს...). ფართო გამოყენებისაა მიმღეობის ფუძისაგან -ობ → -ოფ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები (ხმარულოფ-ს, ტანულ-ოფ-ს...).

ი. დ-ში აწმყო-მყოფადის ფორმებში ხშირია თემის ნიშანთა შენაცვლების შემთხვევები: - ებ → -ი (აძალის, აბრალის), - ი → -ობ (შეფერობს → შეფეროფს), - ებ → -ობ (ღრიალობს, ფრიალობს), ფონეტ. საფუძველზე - ევ → -ოვ (ამტროვ-ს)...

თავისებურებებით ხასიათდება სტატ. ზმნების ფორმათა წარმოება ზემოიმერულსა (ჯდია, წვია, დვია) და ქვემოიმერულში (ჯდანა, დენა „დევს"...). ფართოდაა გავრცელებული მეშველზმნიანი წარმოება (ვჯდანვარ, ვგდივარ, ვყვირივარ, ვშვენივარ, ვგორავარ, ვჩქარობვარ...). ნამყო ძირითადში ზოგ ზმნასთან I და II პირის ფორმებში - ე სუფიქსის ნაცვლად გვხვდება - ი (დავაპი, დააპი...) ან - ევ-ი → - ე-ი, უპირატესად ზემოიმერულში (ვიყიდევი // ვიყიდეი, მოვიყვანევი // მოვიყვანეი...). II კავშირებითის წარმოებაში ჩნდება უნიფიკაციის ტენდენცია. ქვემოიმერულში უპირატესობა ენიჭება - ე ფორმანტს (დეიხჩვეს „დაიხჩოს", დეიდვეს „დაიდოს"), ზემოიმერულში – ო-ს (წახვიდო „წახვიდე", გედევიდოს „გადავიდეს"). უნიფიკაცია თავს იჩენს III სერიის ფორმათა წარმოების დროსაც. I შედეგობითში ძირითადია - ი დაბოლოებიანი წარმოება (მოუკლია, დოუბია...). ქვემოიმერულისათვის დამახასიათებელია ე. წ. IV სერიის ფორმათა წარმოება, რაც ძირითადად III პირში გამოიყენება (მინავალა, მინავალიყო, მინავალიყოს, ნაყვარება, ნაგდება, ნათბობა...).

ი. დ-თვის დამახასიათებელი ძირითადი სინტაქსური მოვლენებიდან აღსანიშნავია მსაზღვრელის სახ. ბრუნვის ფორმით გამოყენება ყველა ბრუნვაში (დიდი ბოვშმა, დიდი ბოვშს..). ზოგჯერ მსაზღვრელი გვხვდება ფუძის სახითაც (დიდ ბოვშმა). აქტ. სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნათა II სერიის ფორმებთან სუბიექტი წარმოდგენილია - მოთხრ. ბრუნვის ფორმით (ბიჭმა მევიდა; გამეემშვიდობა ამ კაცმა...). ეს მოვლენა უფრო ხშირად ქვემოიმერულში იჩენს თავს და მეგრულთან უშუალო კონტაქტის შედეგი უნდა იყოს.

ი. დ-ში უხვადაა წარმოდგენილი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დარგობრივი ლექსიკის დიალექტური ნაირსახეობანი. გამოიყოფა არქ. ფენა, ეთნოგრ. თავისებურებების ამსახველი ლექსიკა, ზანიზმები.

ი. დ-ის თავისებურებანი ასახულია XV–XVI სს. სიგელ-გუჯრებში, რაც დიალექტის ისტ. თვალსაზრისით შესწავლის შესაძლებლობას იძლევა.

ლიტ.: გ ა ჩ ე ჩ ი ლ ა ძ ე პ., იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, – „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება", 1956, ტ. 8; გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ი., თ ო ფ უ რ ი ა ვ., ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; კ ა ხ ა ძ ე ო., ოკრიბულის თავისებურებანი, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება", 1954, ტ. 6; კ უ ბ ლ ა შ ვ ი ლ ი კ., ქართული ენის ქვემოიმერული დიალექტი, თბ., 1985; ნ ო ზ ა ძ ე ლ., კავშირებითის ფორმათა წარმოებისათვის ზემოიმერულში, «იკე», XXV, თბ., 1986; ფ ა ნ ჩ ვ ი ძ ე ვ., მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს მიხედვით, „საქართვ. მეცნ. აკადემიის მოამბე", 1945, ტ. 6, N10; ძ ი ძ ი გ უ რ ი შ., იმერული დიალექტი, წგ.: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970; ძ ო წ ე ნ ი ძ ე ქ., ზემოიმერული კილოკავი (ენობრივი მიმოხილვა და ტექ-სტები), თბ., 1973; ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ნ. ქუმბურიძე